

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 10.22.644

Кол жазма укугунда
УДК 81'22: 81'28: 811.11.112.3/4

МУСАБАЕВА РАЗИЯ ШАРШЕНОВНА

**КЫРГЫЗСТАНДА ЖАШАГАН НЕМИСТЕРДИН ТИЛИНИН
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ (ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ МАСЕЛЕСИ)**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Садыкова Сымбат Зарылкановна**
филология илимдеринин доктору, доцент,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университети англистика жана эл аралык
коммуникация кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Дарбанов Бүркүтбай Ерматович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин маданият аралык байланыш жана
лингвистика кафедрасынын профессору
Сарымсакова Аэлига Жеңишовна
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Кыргыз-Герман колдонмо информатика
институтунун доценти

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин роман-герман
филологиясы кафедрасы (723500 Ош шаары, Ленин
көчөсү 331).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 1-декабрында 14:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 1-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тилдин өзүнүн тарыхый-этникалык мекенинен алыста “арал” катары башка мейкиндикте болуп өзүнүн “этносунун алгачкы өзгөчөлүгүн” сактап калууга аракет кылып, башка тилдердин курчоосунда калган фактысы, бизге интерференция кубулушун изилдөөгө, бул тилдердин бири-бирине болгон байланыш, карым-катыштарынын оң же терс таасирлерин байкоого, тил өзгөрүүлөрүнүн ирээттүүлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Бул маселе Дингестин, Жирмунскийдин, Дульзондун, Авдеевдин, Едигтин, Донгаузердин, Бонинин, Домашневдин, Штумпфун, Хилкестин, Беренддин, Франктын, Розенбергдин ж.б.) эмгектеринде кеңири чагылдырылган.

Изилденип жаткан иште илгертен бери Кыргызстандын аймагында жашап келе жаткан немис азчылыгынын тилин (диалектин) изилдөөгө арналат. Берилген тил (диалект) немис адабий тилинин, өз ара диалекттердин (аралашуусу), аны курчаган башка тилдердин таасирине кабыл болгон. Ошол себептен диссертацияда, бир жагынан, бул тилде (диалектте) сакталып калган традициондук диалекттик касиети (черта) мүнөздөлөт, экинчи жагынан, курчаган тилдердин жана немис адабий тилинин таасири астында болгон өзгөрүүлөр каралат.

Изилдөө темасынын актуалдуулугу бир катар факторлор менен шартталган: 1) тилдердин өз ара карым-катышына байланышкан маселелерде интерференция маселеси эң татаал суроолордун бири болуп саналат. Ушул себептеп интерференциянын механизмин кыргыз жана орус тилинин таасири астында болгон кыргыздарда жашаган немистердин тилинин мисалында изилдөө өзгөчө маанилүү; 2) илимий кызыгуунун борбору болуп буга чейин изилденбеген Кыргызстанда жашаган немис азчылыгынын тили эсептелет; 3) диссертацияда эң маанилүү азыркы лингвистикадагы негизги маселелердин бири болгон – тилдердин өз ара таасирлениши, аралашуу жана интерференция проблемасы каралууда; 4) диссертациялык иш Германиядан тышкаары бөтөн жерде жашаган немистердин тилин изилдөөгө, маалыматтар базасын түзүүгө багытталган кадамды билдирет; 5) иштин социолингвистикалык мүнөзү тилдин өзгөчөлүгү социалдык группанын мүнөзүнөн, ички жана тышкы саясий абалдан көз каранды экендигин табууга шарт түзүп берүүдө; 6) Кыргызстанда жашаган немистердин эки, үч же көп тилдүүлүгүнүн формасын изилдөөнүн жана классификациялоонун маанилүүлүгү; 7) тилдик аралда бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген реликтик диалекттин тарыхый материалдык булагы катары маанилүүлүгү; 8) тилдик баарлашуунун чегинде интерференцияны изилдөө менен иштин материалын комплекстүү анализдөө.

Диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Тема инициативдик негизде тандалып алынган.

Изилдөөнүн максаты Кыргызстандык немистердин тилин изилдеп, анын өзгөчөлүгүн табуу. Изилдөөнүн максаты төмөнкүдөй конкреттүү милдеттерди чечүүнү талап кылды:

- 1) немис тилиндеги диалекттер тууралуу жалпы маалымат берүү;
- 2) кыргызстандык немистердин тилинин кайсы диалектке кирээрин аныктоо;
- 3) тилдеги диалекттин өзгөчөлүгүн мүнөздөө менен бирге аны азыркы немис адабий тили менен салыштыруу;
- 4) немис диалекттеринин кыргыз жеринде пайда болуу тарыхын кароо;
- 5) кыргыз орус жана немис тилдеринин өз ара интерференциялык таасир берүүсүн изилдөө;
- 6). Кыргызстанда басымдуу, көбүрөөк кездешкен төмөнкү немис (платтдойч) диалектин изилдеп анализдөө;
- 7) кыргыз, немис жана орус элдеринин тилдик контакттык байланышын таап, алардын фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өз ара таасир этүүсүн анализдөө.

Иштин жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр:

- 1) кыргызстандык немистердин тили биринчи жолу изилденип, анын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүгүнө анализ жүргүзүлдү;
- 2) Кыргызстанда жашаган немистердин речтик жүрүм-туруму деталдуу изилденип, немис, кыргыз жана орус тилдеринин өз ара карым-катыштын негизинде бул жүрүм-турумдун өзгөчөлүгү аныкталды;
- 3) немис тилинин, диалекттин таасири астында болгон немистердин кыргызча, орусча кебинин жана тескерисинче кыргыз, орус тилдеринин таасири астында болгон немистердин немисче кебинин интерференттик өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүлдү.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси: Берилген иштин материалдарын лингвистиканын ар кайсы тармагында колдонсо болот: фонетика, лексикология, стилистика, грамматика боюнча спецкурстарда, тилдин тарыхы боюнча лекциялык жана семинар сабактарында, немис тилинин теориясында, немис диалектологиясында, билингвизмдин маселелерин иштеп чыгууда, социолингвистикада, окуу процессинде, лингвистика багытындагы магистр жана аспиранттарды даярдоодо.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кыргызстанда жашаган немистердин аралашкан (немисче-кыргызча-орусча) тилинин пайда болушу, алардын “арал” катары жашап келишинде

жана аны курчап турган кыргыз жана орус тилдеринин күчтүү интерференциялык таасиринде.

2. Кыргыз-орус тилдеринин жана немис адабий тилинин диалектке болгон интерференциялык таасири немис колонисттеринин социалдык – саясий статусунун кылымдар бою акырындап өзгөрүшү жана ушул тил аралына карата мамлекет тарабынан кылынган тил саясаты менен байланыштуу.

3. Кыргызстанда жашаган немистердин үй-бүлө ичинде жана өз ара сүйлөшүүлөрүндө, барлашууда төмөнкү немис (платтдойч) диалектиси колдонулат.

4. Тил аралык деңгээлде Кыргызстанда жашаган немистерге билингвизмдин төмөнкү түрү мүнөздүү: улуу муундун өкүлдөрүнө активдүү немис бир тилдүүлүгү жана немис-кыргыз-орус эки же үч тилдүүлүгү, орто жаштын өкүлдөрүнө пассивдүү-активдүү немис-кыргыз-орус эки же үч тилдүүлүгү жана кичүү муун үчүн активдүү орус бир тилдүүлүгү мүнөздүү.

5. Кыргызыстандык немистердин речиндеги коддук өзгөрүүнүн мүнөзү тилдик шарттан жана билингвизмдин мүнөзүнөн көз каранды. Интерференция көбүнчө морфологиялык жана синтаксистик деңгээлде байкалат.

6. Кыргыз-орус жана немис адабий тилдеринин таасири астында Кыргызстандык немистердин тилинде аралашуу байкалат жана бул аралашуу немис колонисттеринин тилинин уникалдуулугун баса көрсөтүп турат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Изилдөө проблемасынын коюлушуна илимий жетекчи тарабынан жалпы багыттоо берилгени менен теманы тандоо, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө, илимий негизде аталган эмгектерди талдоо, андан жыйынтык чыгаруу, натыйжаларды алуу, илимий конференцияларда, семинарларда аларды окумуштуулардын талкуусуна салуу, тилдик материалдарды салыштыруу изилдөөчүнүн жеке өзүнө таандык. Диссертациялык иште немис колонисттеринин тили кайсы диалектке кирээрин изилдеп чыгып, аны “тил аралы” катары карап, анын өзгөчөлүгүн илимий негизде аныктап бериши диссертанттын немис диалектология илимине кошкон салымы болуп саналат.

Диссертациянын натыйжаларын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Абылай хан атындагы Казахстан эл аралык жана дүйнө тилдери университетинин 75-жылдыгына арналган “Русский язык как фактор культурно-образовательной интеграции общества” (2016-ж. 15-16.12.) Эл аралык илимий II конферециясында, ф.и.д., профессор З.К. Дербишеванын 65-жылдык юбилейине арналган “Язык, культура, этнос” (2017-ж. 17-18.04.) эл аралык Симпозиумунда, ж.б. илимий-практикалык конференцияларда окулган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн темасы боюнча 16 илимий макала, анын ичинен 6 макала (2 макала индекстелген) Россиянын журналдарында жарык көргөн.

Изилдөөнүн түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 258 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актаулдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты, милдеттери, иштин теориялык, практикалык баалуулугу жана коргоого сунушталган жоболору баяндалган, изилдөө материалдарынын апробацияланышы менен жыйынтыктары тууралуу, иштин көлөмү, түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилет.

“Тил илиминдеги интерференция түшүнүгүнө жана аралдык кош тилдүүлүктүн социалдык-маданий алкагына сереп” деген биринчи бап обзордук мүнөзгө ээ. Тил аралдары өздөрүнүн өзгөчө этномаданий жашоосу менен келе жатышса деле, аларды курчаган башка тил көпчүлүгү менен экономикалык, саясий, чарбалык жана социалдык байланышта болот. Аз-аздан коңшулардын тилин жекече үйрөнүп, андан кийин жалпы эки тилдүүлүктүн натыйжасында, немистердин аралдык диалекти интерференцияга дуушар болгон. Бул бөлүм немис колониисттеринин тилинин өзгөчөлүктөрүнө, алардын диалекттерине, немис адабий тилинин жана коңшу кыргыз-орус тилдеринин немис тилине тийгизген таасирине арналган, буга байланыштуу лингвистикадагы интерференцияны изилдөө маселеси көтөрүлөт. Изилденип жаткан иште интерференциянын пайда болуу себептери болуп: -немис, кыргыз жана орус тилдеринин системалар боюнча айырмачылыгы, -этникалык немистердин тилинде компетенциясынын төмөндүгү, -немис тилин күнүмдүк сүйлөшүүдө колдонууга мүмкүнчүлүктүн жоктугу, -социалдык-демографиялык факторлор: билими, жашы, никенин мүнөзү, социалдык шарты, коммуниканаттардын мамилеринин мүнөзү ж.б.у.с. эсептелет. Кыргыз жана орус тилинин ассимиляциялык аракетине эки фактор таасирин тийгизген – башка өлкөнүн идеологиясынын таасири жана өз мекенинен тилдик обочолонууда болуп, өзүнүн эне тилин колдонууда анын тууралыгына ишенбегендик (көзү жетпегендик).

1.1. Немис колониисттеринин тили – лингвистикалык аспект катары. Бул бөлүмдө немис тилинин диалекттерине берилген аныктамалар, ал диалекттерди изилдеген илимпоз-лингвист И.М. Фирмених, Ф. Вреде, Г. Венкер, Г. Дингенс, В.М. Жирмунский, А.И. Домашнев, Н.И. Филичева, Т.В. Строевалардын илимий изилдөө иштери, немис адабий тилинин диалекттерге тийгизген таасири, немистердин өз эне тилин сактап калууга таасирин

тийгизген факторлор, тил немистердин идентүүлүгүн жана аң-сезимин сактап калуу каражаты катары каралат.

1.2. Кыргызстанда жашаган немистер жана алардын тарыхынан кыскача маалымат. Бул бөлүмдө немис-колонисттеринин Германиядан Россияга, андан кийин Россиядан Кыргызстанга келүү себептери, алардын Кыргызстанда жашоо шарттары, анкета боюнча немистерден алынган алардын тилдик компетенциясы, лингвистикадагы интерференция жана аралдык эки тилдүүлүк түшүнүгү тууралуу айтылат.

1.3. Маалыматчылар жана тилдик материал (алардын тил компетенциясы). Анкеталык изилдөөлөр көрсөткөндөй улуу муундун өкүлдөрүнө билингвизмдин активдүү немис бир тилдүүлүгү, активдүү-пассивдүү немис-орус жана немис, кыргыз-орус үч тилдүүлүгү мүнөздүү. Азыркы убакта буларга активдүү немис-орус эки жана кыргыз-орус үч тилдүүлүгү мүнөздүү, бул немис диалектинде жана орус тилинде активдүү сүйлөө. Бул кош же көп тилдүүлүк массалык, табигый, субординативдүү болуп эсептелет. Орто жаш группасынын өкүлдөрү үчүн пассивдүү-активдүү немис-орус эки жана пассивдүү-активдүү немис-кыргыз-орус үч тилдүүлүгү, активдүү орус бир тилдүүлүгү (монотилдүүлүк) мүнөздүү. Кичүү группа активдүү орус бир тилдүүлүк стадиясында. Белгилей кетчүү нерсе, Кыргызстандык немистердин арасында билингвизмдин стадияларынын калыптанышы (становление), эне тили катары тилди тандоо, немис, кыргыз-орус тилдерин колдонуу сферасын бөлүштүрүү ар түрдүү экстралингвистикалык факторлор менен, атап айтканда, социалдык-демографиялык, өзгөчө жашы, билими, маалыматчылардын гендердик идентүүлүгү, үй-бүлөлүк жагдайы менен аныкталат.

“Немис колониялары “тил аралдары” катары”. Изилдөөнүн материалдары жана ык-методдору деген 2-бапта немис улуттук тилди изилдөөдөгү аралдык диалектологиянын ролу жана орду, немис колонияларын “тил аралдары” катары изилдөөнүн зарылдыгы, Кыргызстанда диалектилик аралдардын болушу, коддун которулушу, сөз кабыл алуу темалар каралды.

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана ык-методдору. Изилдөөнүн объектиси болуп өзүнүн тарыхый-этникалык мекенинен алыс жайгашып, бөлөк тилдердин курчоосунда болгон Кыргызстандын аймагында жашап келе жаткан немистердин тили болуп эсептелет. Ал эми **предмети** болуп, немис тилдүү этностун тилин мүнөздөөчү тилдик көрүнүштөр, анын ичинде — кыргыз жана орус тилинин интерференциялык таасири изилденет. Бөлөк жерде, башка тилдердин курчоосунда болгондугуна байланыштуу Кыргызстандык немистердин тили “тил аралы” катары каралып, курчаган тилдердин ага карай болгон интерференттик таасири изилденди. Изилдөөнүн

темасы, материалдары, объектиси менен предмети иштин методологиялык негизин жана колдонула турган төмөнкүдөй ыкмаларды, **усулдарды** тандоого, пайдаланууга мүмкүнчүлүк ачты, булар: талаа усулу, анализдөө, анкетирлөө, оозеки сурамжылоо, интервью алуу, тесирлөө, байкоо жүргүзүү, социалдык-дифференциялдуу анализдөө, салыштыруу, сыпаттоо усулдары. Изилдөө ишинин материалдары Кыргызстандын аймагындагы Талас облусунун Ак-Дөбө, Ивано-Алексеевка айылдарында, Талас шаарында жана Чүй облусунун Токмок шаарында, Рот-Фронт айлында жашап келе жаткан немис улутунун өкүлдөрүнөн алынды. Изилдөөнүн негизинде аныкталган Кыргызстандык немистердин тили төмөнкү немис (Niederdeutsch) же платтдойч (Plattdeutsch) диалекти экендиги аныкталды.

2.2. Немис улуттук тилди изилдөөдөгү аралдык диалектологиянын ролу жана орду. Изилденип жаткан ареалдагы тилдик шартка жалпы мүнөздөмө берилет, германистикадагы тил аралы түшүнүгү жана аралдык немис диалектологиясын изилдөө тарыхы каралат. Ошондой эле “тил аралы” термининин өнүгүү тарыхы берилет, тил аралдарынын типтерине (ички жана тышкы Aussensprachinsel und Binnensprachinsel, чет жаккы жана аралык) Randdeutsch und Distanzdeutsch) аныктама берилет.

2.3. Немис колонияларын “тил аралдары катары” изилдөөнүн зарылдыгы. Немис диалекттеринин өнүгүүсүнүн этаптары, алардын тил катары баалуулугу, бедели тууралу кеп болот. 1920-жылдары, октябрь революциясынан кийин “дыйкандардын тили” («ein Plattdeutsch», «gefaelschtes Deutsch», «Bauernsproch» [Ströhm 1926/27: 8]) катары каралгандыгы тууралу айтылат. Өзүнүн өнүгүүсүнүн биринчи этабында немис адабий тили менен байланышы жок болуп анын таасири тийбегендиги үчүн немис аралдык диалекттери баштапкы абалында сакталып калган. Экинчи дүйнөлүк согуштун башталышы менен ал колдонуудан чыга баштаган. Немистердин диалекттери башка тилдердин курчоосунда болгондугу үчүн тил аралдары катары каралып, бул аралчалардагы диалект немистер үчүн өз ара баарлашуунун гана эмес, ошондой эле этникалык тийешелүүлүктү жана өзгөчөлүктү билдирип турган каражат болгон. Ушул себептен немистер үчүн тилин жоготуу өзүн-өзү таануунун (идентичность) кризиси болуп эсептелет.

2.4. Кыргызстанда немис диалекттик аралдарынын болушу. Кыргызстандык немистердин речтик жүрүм-турумун социоллингвисттик аспектте кароо. Бул бөлүкчө кош тилдүү немистердин башка тилдердин курчоосунда болгондогу социоллингвистикалык аспекттеги кептик жүрүм-турумун изилдөөгө, коддун которулушуна, сөз кабыл алууга, Кыргызстандык немистердин тилиндеги интерференция маселесине, алардын диалектиндеги

(төмөнкү немис же платтдойч Plattdeutsch-Platdietsch, Plattdüütsch) фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө арналат.

Кош тилдүүлөрдүн кеп жүрүм-туруму деп жергиликтүү тилдердин чөйрөсүндө ички (туура лингвистикалык-собственнолингвистические) жана тышкы (экстралингвистические) факторлордун өзгөчөлүгүн чагылдырган кеп ишмердүүлүгү айтылат. Тышкы факторлор кош тилдүүлүк кырдаалында кептик жүрүм-турумдун принциптерин, тилдик өз ара таасир этүү процесстерин ачууга жана түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Кош тилдүү немистердин сүйлөө жүрүм-турумун аныктоочу фактор катары тилдик кырдаал баса белгиленет. Кыргызстандагы тилдик кырдаал белгилүү бир аймакта белгилүү бир мезгилде жанаша жашаган жергиликтүү калктын социалдык мамилелеринин, маданий салттарынын таасири астында калыптанган тилдердин жыйындысы (совокупность) катары аныкталат. Белгилей кетсек, кош тилдүүлүктүн негизги этаптарынын калыптанышы, тилди эне тили катары тандоо, немис, кыргыз жана орус тилдерин колдонуу чөйрөлөрүн Кыргызстандын этникалык немистеринин арасында бөлүштүрүлүшү ар кандай экстралингвистикалык факторлор менен аныкталат, б.а. социалдык-демографиялык, жашы, билими, жынысы, үй-бүлөлүк шарты.

2.4.1. Коддун которулушу. Билингвизимди изилдөөдө кош тилдүүлөрдүн кезеги менен бирин-бири толуктаган тилдерди колдонушу абдан кызыктуу факт. Кош тилдүүлөрдүн кебинде коддун алмашуусу байкалат, бул бир эле кептин ичинде сүйлөөчүнүн бир тилден экинчи тилге өтүшүн билдирет. Изилденип жаткан иште коддук которулуу синтаксисттик конструкциянын ичинде төмөнкү жана жогорку деңгээлде болуп жатат. Төмөнкү (минималдык) деңгээл – бул тил системасына фонологиялык, морфологиялык жана синтаксисттик процесстерге дуушар болбогон, ассимиляцияланбаган кээ бир лексикалык элементтердин (зат атооч, сын атооч, этиш ж.б.) кириши, мисалы: *De Rusche Sprock kon etj **choroscho**.* (*хорошо*). (Анна, Токмок, 2016)

Жогорку (максималдык) деңгээлде бир тилден экинчи тилге бүтүндөй сөз айкаштары, байламта конструкциялары, фразеологиялык бирдиктер өтүп кетет, мисалы: *De Tjenja **religiosnaja Literatura** dou noch lese,..*(*религиозная литература*); (Анна, Токмок, 2016)

Маалыматчылардын кебинде немис тилинен кыргызчага же орусчага жана тескерисинче, коддун которулушу кептин акырында (аягында) болушун белгилей кетүү зарыл. Бул кубулушту кеп агымынын чегиндеги коддун которулушу катары мүнөздөөгө болот: немис тилиндеги синтаксисттик толук фразаны кыргыз же орус тилиндеги сөз айкаштары алмаштырат. *Mine*

Professija es Schweja en Woditelj Tramwaja (швея и водитель трамвая). (Анна, Токмок, 2016)

Кыргызча же орусча лексемалардын колдонулушунун бир нече себептери бар: 1) ойду так айтууга умтулуу; 2) кош тилдүү немистердин немис тилинде (диалектисинде) бул түшүнүктүн жоктугу; 3) немис тилиндеги белгилүү бир сөздү эстей албоо.

Бир тилден экинчи тилге өтүү абалына ылайык, каралып жаткан иште Кыргызстанда кош тилдүү немистердин кебинде коддун которулушунун төмөнкү түрлөрү байкалат: 1) башка улуттун өкүлүнө кайрылганда, мисалы: *Anna, komm!, Anna, bring!, Anna, wo ist Sprot?* 2) ошол эле маектеш менен болгон сүйлөө актындагы өзгөрүү, мисалы: **Бирок, но nur Dorfe zählt, das kommt rouf stehen:** "Hallo!", „Wie geht's?", „Komm!"; 3) кыжырданууну, уялууну көрсөтүүдө, мисалы: *Эй, давай шуруй, башымды оорутпай.* 4) башка бирөөлөрдүн сөзүн цитаталоодо, мисалы: **"Мамайдын көйү".** *Кой, пешенеме ушуерде....., үйүм бар, жайым бар.*; 5) байкабастан же билбей жакшы билген экинчи тилге которулуп кетүү, мисалы: **Мой Kass heisst Talasskaja номер 12 (он эки), иий zwölf, өлгүр, аий ай, койчу ай, кечкеле кыргызча сүйлөп атып карачы, аий, кой ай.** (Ерна, Талас, 2019) Бул кубулуштун кыргыз немистеринин кебиндеги өзгөчөлүгүн белгилей кетүү керек, себеби бул коддук которулуулар дайыма курчап турган тилдер менен аралашып келген. Көптөгөн изилдөөчүлөр аралдык немис диалектилеринде өнүгүүнүн эки тенденциясы байкалаарын белгилеп келишет, булар: ар кандай деңгээлдеги архаикалык өзгөчөлүктөрдү сактап калуу жана инновация тенденциялары.

2.4.2. Сөз кабыл алуу. Аралдык диалекттердин сөз байлыгын колдоп жана толуктап туруунун жолдорунун бири бул аларды курчап турган тилдерден диалекттерде ар кандай семантикалык жана стилисттик функцияларды аткарган сөздөрдү кабыл алуу. Этникалык немистердин тилиндеги кабыл алынган сөздөрдү төмөндөгүчө тематикалык группаларга бөлсө болот: 1) согушка чейинки колониядагы жашоонун өзгөчөлүгү менен байланышкан сөздөр, мисалы: *Kalhoz – колхоз, Kaliktif – коллектив ж.б*; 2) депортация маалында этникалык немистердин лексиконуна кирип калган сөздөр, мисалы: *Trudarme - трудармия, otmetki-отметка ж.б*; 3) үй-бүлөлүк абалга тиешелүү сөздөр, мисалы: *min papa - мой papa, doptschka - дочка ж.б*; 4) үй темасы боюнча өздөштүрүлгөн сөздөр, мисалы: *sarij-сарай, amba-амбар ж.б*; 5) тамак темасындагы сөздөр, мисалы: *Hritska -гречка, Porscht –борщ ж.б*; 6) Этникалык немистер колдонгон саркеч нерселер менен байланыштуу сөздөр, мисалы: *, сотка - сотка, zbarkase –сберкасса ж.б*; 7) Жумуш ишин көрсөткөн сөздөр, мисалы: *djarka - доярка, Pratsadatl - председатель ж.б*.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, кабыл алынган сөздөр морфологиялык деңгээлде өзгөрүүлөргө дуушар болушат. Немис-билингвдердин

морфологиялык деңгээлде тилинин өзгөчөлүгү болуп кабыл алынган сөздөрдүн немисче артикли жана ошол кабыл алынган зат атоочтун роду менен алынышы эсептелет, мисалы: *de Sjablik- зяблик*. Зат атоочтордун көптүк түрүнүн түзүлүшү диалекттердин ченемине ылайык болуп өтөт, мисалы: *de Pamidor- de Bamaaora*. Кыргызстандык немистердин тилине мүнөздүү болуп кабыл алынган зат атоочтордун немис диалекттеринин ченеми менен жөндөлүшү эсептелет, мисалы: *ut de Omsche oblastj – aus dem Omskgebiet*. (Анна, Токмок, 2016). Диалекттердин нормасына ылайыктуу кабыл алынган этиштердин өзгөрүлбөгөн формасы түзүлөт, мисалы: (*ledje-liegen*,) жана причастие 2 (*jebroke- gebrochen*).

Фонетикалык деңгээлде төмөнкү негизги түрлөрүн айырмаласак болот: 1) сөздүн аягында үндүүнүн редукцияланышы, мисалы: *gitarð-gumapa*; 2) сөздүн аягында үндүүнүн сапаттуу редукциясы, мисалы: *brigade - бригада*; 3) орус тилинен келген сөздөрдөрдө жумшак үнсүздөрдүн каткалаң болушу, мисалы: *toroka - дорога*; 4) “S” үнсүзүнүн сөздүн ортосунда жумшак айтылышы, мисалы: *pinsia-пенсия*; 5) сөздүн башына келүүчү “tsh” аффрикатынын “sch”га өтүшү, мисалы: *Schamaaon-чемодан*; 6) жумшак l ны каткалаң кылып айтуу, мисалы: *tolka-только*;

Кыргызстандык немистердин кептик жүрүм-турумунун анализи кыргыз жана орус тилдеринен кабыл алынган сөздөр немис-билингвдердин тилине терең киргендигин көрсөттү. Кабыл алынган сөздөрдүн негизги бөлүгүн зат атоочтор, калганын сын атооч, этиш, тактооч, ат атоочтор, байламталар, тууранды сөздөр, модалдык сөздөр түзөт.

Изилдөөнүн материалы катары 681 лексикалык бирдик – орус тилинен жана 2837 лексикалык бирдиги - кыргыз тилинен кирген сөздөр алынды, алар бул иште тилдик карым –катыштын негизинде келип, кээ бир көрүнүштөрдү аныктоого жана керектүү натыйжаларды жасоого мүмкүндүк берет. Кабыл алынган сөздөр төмөндөгүчө бөлүндү: зат атоочтор–120, этиштер–24, сын атоочтор–10, тактоочтор–16, ат атоочтор–31, байламталар–7, тууранды сөздөр (междометия)–18, модалдык сөздөр–20, бөлүкчөлөр–7. Таластык немистер негизинен кыргызча тилинде сүйлөшкөндүктөн 2837 сөз бирдиги алынды.

“Кыргызстандык немистердин тилинин өзгөчөлүгү” деп аталган 3-бапта Кыргызстанда жашаган немистердин немис тилиндеги интерференциясы, Таластык немистердин тилинин, Кыргызстандык немистердин тилинин диалектилик, төмөнкү немис диалектинин (платтдойч) фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү каралып, анализденет.

3.1. Кыргызстанда жашаган немистердин немис тилиндеги интерференциясы. Тилдердин өз ара карым-катышына байланышкан маселелерде интерференция маселеси эң татаал суроолордун бири болуп

саналат. Ушул себептен интерференциянын механизмин кыргыз жана орус тилинин таасири астында болгон Кыргызстанда жашаган немистердин тилинин мисалында изилдөө өзгөчө маанилүү деп таптык. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстандык немистердин тилиндеги интерференциялык өзгөрүү морфологиялык жана синтаксисттик деңгээлде байкалат. Таластык немистер үч тилде тең жакшы сүйлөй алышат экен, бирок өз диалектин унутуп немис адабий тилинде да сүйлөй албагандары да бар экендиги байкалды. **Морфологиялык** деңгээлде курчаган тилдердин таасири астында немистердин тилинде жөнөкөйлөшүү, жалпы жөндөмөгө ээ болуусу байкалат. Мисалы, **плд.**: *Sent wi jefode op onse Darp*; **адм.**: *Wir sind aus unserem Dorf gefahren*. (Мария, Рот-Фронт, 2017). сүйлөмүндө жалпылоо көрүнүшү байкалып турат, б.а. **-es** мүчөсүнү ордуна **-en** же **-e**. келип жатат.

Бул диалектте артиклдин түшүп калышы байкалат мисалы: **плд.**: *De Lid sent fendog ola bute ope — Stape en grasche*; **адм.**: *Die Leute sind heute alle draußen auf dem Feld und mähen*. – (Элдин баары бүгүн сыртта талаада эгин оруп жүрүшөт).

Түр категориясы бар орус тилинин таасиринин натыйжасында бул диалектте эки эселенген перфекттин жана плюсквамперфекттин колдонулушу байкалат. Немис – билингвдер бүткөн түрдү өз тилинде эки эселенген перфект же плюсквамперфект менен берүүгө аракеттенишет, мисалы: **плд.**: *Etj we bi de Frau jewese en hab dot ar jesachjt*; **адм.**: *Ich bin bei der Frau gewesen und habe es ihr gesagt*.

Жаксыз сүйлөмдөр орус тилинин модели боюнча түзүлөт: жаксыз ат атооч **“es”** жана байламта этиш түшүп калат: **плд.**: *_____ schlachjte Tite*; **адм.**: *Es sind schwere Zeiten*.

Байламта этиштин же ат атооч менен берилген ээнин түшүп калышы этникалык немистердин тилине мүнөздүү, мисалы: **плд.**: *Ditsche rede kon etj noch maija so schain, uba etj teschtu _____*; **адм.**: *Deutsch kann ich schon nicht gut sprechen, aber ich verstehe es*. (Анна, Токмок, 2016)

Немис тилинде предлогдор да чоң мааниге ээ. Биздин немистердин тили орус тилинин таасири астында болгондуктан, предлогу бар сөз тутумдары өзүнө окшош келген орус конструкцияларынын калькасы катары болуп калган, мисалы: орус тилиндеги **на** предлогуна немис тилинде **–auf** туура келет: **плд.**: *Nu de Schoul hab etj op Schnida en Woditjelj Tramwaja jeljet*; **адм.**: *Nach der Schule habe ich Näherin und Straßenbahner gelernt*. (Анна, Токмок, 2016). Бул сүйлөмдө *auf* предлогунун жардамы менен орус тилине мүнөздүү болгон *учиться на кого-либо* сөз түрмөгү алынып жатат, ал эми адабий немис тилинде предлогдун кереги жок. *Näherin und Straßenbahner lernen*.

Сан атоочтун колдонулушу да орус тилинин үлгүсү боюнча түзүлгөн.

Орус тилинде жылды айтканда *в 1960-году* (1960-жылы), ал **в** предлогунан, чыгыш жөндөмөсүндөгү иреттик сандардан жана (год) атоочунан турат. Ал эми бул конструкция немис тилинде жылды билдирген жөндөлбөгөн формадагы эсептик сандардан жана *im Jahre* группасынан турат, мисалы: **плд.:** *Em 1941 (dusent nehen hundat aine fjetechnj) Jo wire wi noch nech jebure;* **адм.:** *1941 wurden wir noch nicht geboren* же **Im Jahre 1941 wurden wir noch nicht geboren.**

плд.: *De Tjenja sent ola en Tokmok jebore, w 1995, 1999, 2002, 2004, 2008, Jore.* (Анна, Токмок, 2016); **адм.:** *Die Kinder sind alle in Tokmok geboren 1995, 1999, 2002, 2004, 2008.* – (Балдардын баары 1995-, 1999-, 2002-, 2004- жана 2008-жылдары Токмокто төрөлүшкөн.) Бул мисалдарда немистер орус тилиндегидей иреттик сандарды айтып андан кийин жылды берип жатат.

плд.: *Etj we jebore em 1995 Jo (dusent nehen hundat fiwennejenstechj).* (Диана, Токмок, 2016); **адм.:** *Ich wurde 1995 geboren.* – (Мен 1995-жылы төрөлгөм.) – (*Я родилась в 1995-м*). Ал эми Таластык немистер кыргызча жылды немис тилине негиздеп айтышканы байкалды, мисалы: *1988-жыл (бир жүз сексен сегизинчи жыл).* (*бир миң тогуз жүз сексен сегизинчи жыл*).

Синтаксистик деңгээлде рамкалык конструкциянын бузулушу байкалат, бул орус тилинин таасири жана орус тилинде сөз түркүмдөрүн атайын бекитилген орду жок, мисалы: **плд.:** *Etj kon rede Plotditsch noch os Karaganda;* **адм.:** *Ich kann Plattdeutsch noch in Karaganda sprechen.* (Анна, Токмок, 2016)

Бул сүйлөмдөрдө жардамчы жана негизги этиштер катар туруп жатат *wi jefode – sind gefahren,* , *kon rede – kann sprechen,* ал эми немис тилинде рамочная конструкция, б.а. ар бир этиштин өз орду бар.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде Кыргызстандык немистердин тилинде интерференциянын төмөнкү көрүнүштөрү бар экендигин байкалды:

1) сүйлөмдө сөз тартибинин бузулушу; 2) бир формага/жөндөмөгө ээ болуу; 3) этиштердин туура эмес формаларын (РП) колдонуу; 4) байламта этиштин түшүп калышы; 5) ат атооч менен берилген ээнин түшүп калышы; 6) артиклдин түшүп калышы; 7) даталардын стандарттуу эмес айтылышы; 8) предлогдордун грамматикалык маанисинин кеңейиши.

3.2. Таластык немистердин тилинин өзгөчөлүгү. Таластык немистердин Чүй жергесиндеги немистерден айырмасы, алар кыргыз тилинде абдан жакшы сүйлөшөт. Өз диалектинде сүйлөп жатабыз деп айтышат, бирок адабий немис тилинде сүйлөгөндөй сезилет, арасында диалекттик сөздөрү бар. Анализдин негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келсе болот. Талас жергесинде жашаган этникалык немистердин тили күндөлүк сүйлөшүүдө колдонулуучу кадимки эле күнүмдүк *оозеки* тил (Umgangssprache) жана интерференция көрүнүштөрү абдан байкалып турат, кээ бирлери өз диалектни

эмес адабий тилди да унутуп койгон учурларын кездештирдик. Таластык немистердин кыргыз тилинде фонетикалык да, грамматикалык да, лексикалык да интерференция байкалат.

Фонетика боюнча түшүндүрмө (комментарий). 1. немис тилинде үнсүз тыбыштар басым коюлуп күч менен айтылат. Информанттын речинде үнсүздөрдүн бул сапатын ал эмоцияналдуу сүйлөгөндө гана байкаса болот, мисалы: *'саравно, то'лук*; 2. Эринчил жумшак “**б**” үнсүзүнүн эринчил-тилчил “**в**” болуп **б>в** айтылышы, мисалы: *үйрөнө вер – үйрөнө бер*; 3. Каткалаң үнсүздөрдүн жумшак жана тескерисинче жумшак үнсүздөрдүн каткалаң болуп айтылышы, мисалы: *мизалы-мисалы, куза-куса*; 4. [к] жана [г] үнсүз тыбыштарынын немис жана орус тилдеринин таасири астында жумшак айтылышы, мисалы: *калган, калхоздо-колхоздо*; 5. **д>т** – *далай-талай*; 6. Орус тилинин таасири астында **ө** үндүүсүн **о** же **ё** (**ө>о,ё**) кылып айтышы, мисалы: *көп-кёп, коп*; 7. Информанттар сүйлөгөн кезде **е** жана **о** үндүүлөрү басым астында **ы, а**, жана **е** үндүүлөрүнө өзгөрүп кеткендиги байкалат, мисалы: *болду-болды, күйөөсүн-киёсын*. Фонетикалык жактан алып карасак этникалык немистердин кыргызча жана орусча сүйлөө кебине өз диалектинин жана адабий немис тилинин таасирине караганда орус тилинин таасири көбүрөөк тийээри байкалат.

Лексика боюнча түшүндүрмө (комментарий). Үч тилдин бири-бирине болгон таасири лексикалык денгээлде да байкалат:

Немис же орус тилинен алынган сөздөр кыргыз же орус сөздөрүнүн бөлүгү (компоненти) катары, мисалы: *трудармияга, немистар*; 2. Этникалык немистердин кыргызча кебинде орусча же немис сөздөрүнүн (вкрапление) кошулуп айтылышын көрүүгө болот, мисалы: *Nein, ой, тот, нет, такая же была, меннонит эмес*. (Ирина, Талас, 24.10.2019); 3. Информанттардын кыргыз речинде орусча же немисче фразаларды байкаса болот, мисалы: *„Hallo!“, „Wie geht's?“, „Komm!“ Когда они разговаривают, булар сүйлөп атканда түшүнөсүң,.....* (Ерна, Талас, 2019)

Бир тилден экинчи же үчүнчү тилге өтүп сүйлөшүү, информанттын өз оюн белгилүү бир тилде айтуу оңоюраак деген биздин болжолдообузду тастыктап жатат. Тил жөнүндө сүйлөгөн кезде информанттын улам бир тилге өтүшү анын эмоционалдык толкундануусу жана сар-санаа болуусу менен байланыштуу деп болжолдосо болот, мисалы: *Толук айтам, баарын айтам, баарын билем, баарын неметем, это мой родной язык*. (Ерна, Талас, 2019)

Берилген тексттерде таластык говорго тиешелүү лексиканы жолуктурса болот, мисалы: *....., анан эмеээээ... бир 20 проценттей немистер согуштан Рот-Фронттон качып келип ошо Комсомол деген айылынан, Алексеевканын деген айылына коноп калышкан. “Коноп калышкан” - жергиликтүү говордо берилип “отурукташкан, жашап калышкан” түшүнүктөрүн билдирет. Бул*

сүйлөмдө жатыш жөндөмөсүнүн ордуна чыгыш жөндөмөсү берилип жатат, туурасы “айылда, Алексеевкада” болуш керек болчу.

“Атам-энемдер **там** салышты”. “Үй” деген сөздү информант “**там**” деп жергиликтүү колоритте берип жатат.

“Орусчаны бүткөн экен”- адабий тилде “орус тилинде бүтүптүр” болуп айтылат.

“Кыздар баары **турмушка кетишти**”- адабий тилде “**турмушка чыгышты**” болот.

“**Ийи, жакшы жашашты**”.

“**Ийи, Узукеевдерге өтүп кеткем**”. (Ерна, Талас, 2019).

“Ооба” ырастагыч бөлүкчөсү “**ийи**” деп жергиликтүү колоритте берилип жатат.

“.....а да **күйөө** кыргыз”. “Күйөөсү” деген сөздү алар өз говорунда “күйөө” деп берип жатат.

«Ерна, **онякта** акча **туру** бар апкел. Ерна **мунону** кыла бер.

Мой Kass heisst Talasskaja номер 12 (он эки), иий zwölf, өлгүр, аий ай, койчу ай, кечкеле кыргызча сүйлөп атып карачы, аий, кой ай.” Информант өз кебинде сырдык сөздөрдү көп колдоно тургандыгы байкалды.

“Мына көрдүңүз го жалаң кыргызча сүйлөп **атыры**”.

Бир берикке жыгылып барам,.....” (Ерна, Талас, 2019).

“Бир берикке жыгылып барам” дегени “биротоло астына түшүп барам” деген айтымды (выражение) түшүндүрүп жатат.

Макалдардын колдонулушу, мисалы: “**Энесин көрүп кысын алат**” дейт. Семьяңды карайм жакшынакай. А потом **сумкамды жасап прямой барам**. “Эшигин көрүп төрүнө өт, энесин көрүп кызын ал” деген макалады жөнөкөй тил менен берип жатат. “Сумкамды жасап прямой барам” дегени жергиликтүү колоритте берилип “Колун сурайм” дегенди билдирип жатат. (Ерна, Талас, 26.10.2019.)

Грамматика боюнча түшүндүрмө (комментарий). 1) көмөкчү төрт этиштин учур чагынын -ыр/-ыры формаларынын мүнөздүүлүгү, мисалы:атырмын, ...айтып отурумун го, ..**онякта акча туру**; 2) немис жана орус тилдеринин род категориясынын кыргыз тилине көчүрүлүшү, мисалы:

Мой Kass heisst **Talasskaja номер 12 (он эки)**,

Ein Mädchen ist in Deutschland, **die ältest**,(Ерна, Талас, 2019)

Кыргыз тилинде род категориясы жок. “Көчө” деген сөздү “**Talasskaja**” деп информант немис жана орус тилдеринин таасири астында женский роддун мүчөсү менен берип жатат. Немисче “**die Strasse**” жана орусча “**улица**”. “Кыз” деген сөз немис тилинде средний роддо, “**das Mädchen**”. Улуусу деп айтканда ал немистин “**die Tochter**” жана орустун “**девочка**” же “**дочка**” деген сөзүнөн алып женский роддо “**die**” шилтеме ат атооч менен берип жатат; 3)

сүйлөө кебинде немис жана орус тилдеринин таасири астында жөндөмөлөрдү (барыш, чыгыш, жатыш) туура эмес колдонулушу, мисалы:, **балдар да, кыздар да кыйнабайын, күйөөн сыйлайын** деп, анан кыргыздын эмесине өтүп кеткем. “Балдарды да, кыздарды да кыйнабайын” деген бир өңчөй толуктооч мүчөнү информант туура эмес “балдар да, кыздар да кыйнабайын” деп берип жатат. Немис “*Um die Soehne und Tochter nicht zu quaelen*” жана орус “не мучить сыновей и дочерей” тилдеринде бул мүчө табыш жөндөмөсүндө турат; “күйөөн сыйлайын” таластык говордо айтылып жатат, кыргыз адабий тилинде “күйөөмдү сыйлайын” болуп айтылат. Немис тилинде “*ihren Mann ehren*” жана орус тилинде “уважать мужа” болуп айтылат; 4) немис же орус тилинин таасири астында сүйлөмдү туура эмес түзүү, мисалы: “*Меники ана*”. Мен жактама ат атоочу жалпы таандыктын +ныкы мүчөсүн алып жатат, немис жана орус тилинин таасири бар. “*Ana*” деген сөзгө жак мүчө +м уланбай жатат. Туура формасы “*менин апам*”, немисче “*meine Mutter*” жана орусча “*моя мама*” болуп айтылат; 5) сан атоочторду кыргыз кебинде туура эмес берүү. Жылды жана жашты айтканда немис тилинен “*Jahr*” деген сөздү түз которуп келүү, мисалы: “*И кыркынчы жыл, качан война болгон ушу Трудармияга алган.*” Информант “ы” мүчөсүн кошпой жатат. Немисче “*und im 40 Jahr, als der Krieg war, ist er in die Trudarmee (Zwangsarbeit) gegangen*”, кыргыз тилинде “*кыркынчы жылы, согуш мезгилинде аны трудармияга алып кетишкен*” жана орусча “*и в сороковом году, когда была война, его забрали в трудармию*”. Немис тилинде жылы деген *im* предлогунун жана *Jahr* зат атоочунун жатыш жөндөмөсүндөгү формасынын жардамы менен алынып жаткандыгына карабай, информант (*Jahr*) деген сөздүн эле котормосу менен берип жатат. Согуш мезгилин көрсөтүш үчүн информант “болуу” этишинин жалпы өткөн чактагы формасын “болгон” деп туура эмес берип жатат, туура формасы “*бол*” этишине атоочтуктун +ган мүчөсү жана +до уланып “*болгондо*” болот.

Информанттар кыргыз жана орус тилдерин Талас жергесинде үйрөнүшкөн. Ошол себептен алардын кыргыз тилине Талас говорунун өзгөчөлүгү мүнөздүү жана күндөлүк сүйлөшүүдө колдонулуучу кыргыз тилинин да таасири бар десе болот. Бул эки фактордун айкалышы менен Талас говорунун фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн оригиналдуулугу (своеобразие) түшүндүрүлөт.

Информанттардан алынган тексттерди анализдөөдө, алардын кыргызча кебинин негизи катары адабий кыргыз тили эмес, а жергиликтүү говорго негизделген жана жалпы тилдик (просторечные) элементтерди камтыган региолекттин өзгөчө варианты экендигин эстен чыгарбашыбыз керек.

Талас жергесиндеги немис улутунун өкүлдөрүнүн кеп жүрүм-турумуна жүргүзгөн байкообуз, жалпысынан, немис-кыргыз-орус билингвдеринин

кыргыз тили гетерогендүү (неоднородна) келип, жакшы сүйлөгөндөн баштап кулакка өөн угулган кепке чейин өзгөрөөрүн көрсөттү.

3.3. Кыргызстандык немистердин тилинин диалектилик өзгөчөлүгү. Бул бөлүмдө төмөнкү немис (платтдойч) диалектинин фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү мүнөздөлөт. Изилденип жаткан платтдойч диалекти 11 монофтонго жана 9 дифтонго ээ: **e, eh, i, ih, äh**, арткы катардын **o, oh, u, uh** жана ортоңку катардын **a** жана редукцияланган **ə**, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти (плдд)	Кыргыз тилинде котормосу
------------------------------	---	-----------------------------

klein	tjlin	кичинекей
Fahrt	Foht	жүрүү (езда)

Дифтонгдору болуп **ai, ia, ie, oa, oi, ou, (öu), uo (üe), ua (ue)** eje эсептелет, мисалы:

Schnee	ai -Schnai (шнай)	кар
--------	--------------------------	-----

Үнсүздөрдүн саны 26, булар: жарылма үнсүздөр **p, b, t, d, tj, dj, k, g**, жылчыктуу **f, w, ss, sch, s, sh, ch, j, x, q, h**, аффрикат **tsch** мурунчул **m, n, ng**, капталдуу **j, l, lj** дирилдеме **r**, мисалы:

pfeifen	pipe (пипэ)	ышкыруу
---------	-------------	---------

**Төмөнкү немис (платтдойч) диалектинин үнсүздөрүнүн
фонетикалык өзгөчөлүгү**

Үнсүздөр боюнча изилденип жаткан диалекттин адабий тилден (жогорку немис диалектинен) болгон айырмасы, биринчиден, интервокалдык **b>v (w), g>j, g>x**, g үнсүздөрүнүн спирантташуусуна, экинчиден, сөздүн ортосунда жана акырында **st, rst**, үнсүздөрүнүн өзгөрбөй калышына адабий тилиндегидей эле, үчүнчүдөн, үнсүздөрдүн экинчи жылышына негизделет.

Үнсүздөрдүн экинчи жылышуусу боюнча жалпы герман үнсүздөрү **p, t, k** нын өзгөрүп, андан ары өнүгүүсү. Бул белгиси боюнча немис тили эки чоң диалекттик ареалга бөлүнөт: **Hochdeutsch**-(жогорку немис) жана **Niederdeutsch** (Plattdeutsch) -(төмөнкү немис). Төмөнкү немис (платтдойч) диалектинде **p, t, k** үнсүздөрү эч өзгөрүүсүз калаган, мисалы: герм **t→z(ts)** (тнд.) (**t** нын **z(ts)**га өтпөй калышы)

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
Holz	Holt (холт)	жыгач

t, p, k лардын **ss,- tt,- hh** га, **p**-нын **ff** ке өтпөй калышы

Tag	Dach (дах)	күн
-----	------------	-----

Төмөнкү немис (платтдойч) диалектиндеги үндүүлөрдүн өзгөчөлүгү. Үндүүлөр жаатында комплекстүү белгилерин кароо изилденип

жаткан платтдойч диалектин жогорку немис диалектине, адабий немис тилине салыштырып изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт жана бул салыштыруу **i>e, u>o** үндүүлөрүнүн жооною белгисинин бар/жок болушуна негизделет. Себеби, адабий немис тилинин түзүлүшүнө алып келген үндүүлөрдүн жаатындагы өзгөрүүлөр (орто жогорку немис тилинен (ожнт.) жогорку немис тилине (жнт.) өтүүгө алып келген: **1)** ичке созулма үндүүлөрдүн ожнт. **ī, ū iu (ü)** – жжн **ei, au, eu** **ö** дифтонгдошуусу; **2)** ичке дифтонгдордун ожн **ie, uo, ü [iə, üə]** > жжн **i:, u:, y:** өзгөрүлүшү (стяжение) болушу; **3)** орточул дифтонгдор ожн. **ei, ou** жжн. **ei>ae, au>ou** кеңейиши (расширение).

а) Ичке созулма үндүүлөрдүн сакталышы

Төмөнкү немис (платтдойч) диалектиндеги байыркы герман созулма ичке үндүүлөрү эч өзгөрүүсүз сакталып калган, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
Häuser	Hisa	үйлөр

б) Төмөнкү немис (платтдойч) диалектиндеги дифтонгдор.

Төмөнкү немис тилиндеги дифтонгдор болуп **ai, au, ea, ei, ia (ie), oa, (öa), ou (öu), uo (üe), ua (ue), oi** эсептелет. Окумуштуу тилчилердин айтуусу боюнча дифтонгдор монофтонгдошууга дуушар болбой тарыхый бойдон калып калган. Алынган материалдарды изилдеп жатып төмөнкү немис (платтдойч) диалектинде **ei, ai, ou** жана **oi** дифтонгдорун кездештире алдык, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
Leute	ie Lied (лиед)	элдер

ё) Эринчил ö(ö), ü(ü) эринсиз болушу. Эринчил **ö(ö), ü(ü)** эринсиз болушу көбүнчө жогорку немис диалекттерине мүнөздүү болгон көрүнүштөргө кирет, деп белгилеген Жирмунский [Жирмунский 1956:194]. Платтдойч диалектинде көпчүлүк учурда эринсиз **i (<ü)** кеңейүүнүн (жооноюунун) натыйжасында келип чыккан **e** ни көрөбүз, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
früher	eiја (ейя)	эртерээк
es hört	dot heet (хеет)	угулуп жатат

Платтдойч диалектинде 7 мурунчул үндүү фонема /ã:/, /ẽ:/, /õ:/, /äi/, /öi/, /ëa/ бар жана алар мурдакы позициялык белгисин сактап калган, б.а. контакттык регрессивдик ассимиляция формасында, мисалы: hãn-“hin”, kōm-“kam”, vēm-“wem”.

Умлаут боюнча кезектешүү. Төмөнкү немис (платтдойч) диалектинде умлаут боюнча астыңкы катардын үндүүлөрү эринсиз бойдон өзгөрүлбөй калган б.а., /i/. /e/ → /u/, /o/ го өтпөй калган, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
Vogel-Vögel	Vogel/fo:gl/- Veel/fe:l/	чымчык-чымчыктар

Басымсыз үндүүлөрдүн редукциясы адабий тилге караганда платтдойч диалектинде байкалат, себеби ал тыбыштын дистрибуциясын жана речтин темпин камтыган фонетикалык контексттик фонемалык аллафонуна таасирин тийгизген постлексикалык процесс болуп эсептелет. Плд-деги төмөнкү редукциянын постлексикалык процессстерин көрсөтө кетсе болот.

1. Акцент астындагы (преакцентные слоги):

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
gemacht	Jmøkt-jemøkt	жасалган

Немис адабий тилинде бул редукция диалекттик катары кабыл алынат. “Zer” приставкасы, мисалы стандартта эч кандай элизия боло албайт.

2. Ауслауттук постакценттик абал:

а) жекелик сандын 1-жагында жак мүчө түшүп калат, мисалы: *etmok-etj mok_-*, „ich mache“; б) зат атоочтордун мүчөлөрүнүн жок болушу, бул немис адабий тилине мүнөздүү эмес: *j|eçt-jeschecht* - „Geschichte“; в) сын атоочтор жөндөө учурунда мүчөсү түшүп калат: *ən kəld outa-en kəld_ Woutha-*, „ins kalte Wasser“. Немис адабий тилинде мындай формалар белгиленген эмес, мүмкүн (видимо), морфонологиялык себептерден (морфонологические причины) болсо керек.

Постаценттик ички (инлауттук) абал: плд-де **—el, en** суффикстеринде байкалат: *e:dl-Edel-*, „Edel“, *heml-Hemmel-* “Himmel”.

Төмөнкү немис (платтдойч) диалектинин грамматикалык өзгөчөлүгү бөлүмүндө бул диалекттин грамматикасына гана мүнөздүү өзгөчөлүктөр каралат. Булар:

- 1) учур чакта көптүк түрдүн 1-,2 -жана 3-жактары жалпы бир формага, **e** мүчөсүнө ээ болушу, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
wir fahren	wi fohre	Биз бара жатабыз
ihr fahrt	ji fohre	Силер бара жатасыңар
sie fahren	dai fohre	Алар бара жатышат
Sie fahren	sai fohre	Сиз бара жатасыз

- 2) этиштин Infinitiv формасында **—n** мүчөсүнүн түшүп калышы, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
------------------------------	---------------------------------------	-----------------------------

Ошондой эле бул функцияны *sollen, wollen, müssen* менен болгон модалдык –футуралдык, бивербалдык (модально-футуральное бивербальное сочетание) айкалышы да аткарат, мисалы:

Nun, Tante, ich werde Na, Tante, etj mot ohe Макул эже, мен кеттим
nun heimgehen. nehus guhn үйгө.

Perfekt тин колдонулушу. Адабий тилде баш сүйлөмдө *Präteritum*, ал эми багыныңкы сүйлөмдө *Plusquamperfekt* боло турган болсо платтдойч диалектинде эки эселенген *Perfekt* колдонулган учурлары бар, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
<i>Der Schnee ist bei uns liegen geblieben, aber er schmolz wieder.</i>	<i>De schnai es bi ons ledje jeblewe, uba es sa opjedoft.</i>	<i>У нас шел снег, но он снова растаял.</i>

Plusquamperfekt. Өткөн чакты *Plusquamperfekt* менен берген кезде платтдойч диалектинде **haben, sein** жардамчы этиштери менен **tun** этиши да колдонулат, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
<i>Nachdem wir die Arbeit beendet hatten, gingen wir ins Kino</i>	<i>Nu dem, ols wi de Objecht tu enj jemokt hode, jeni wi en Kino.</i>	<i>Жумушубуз бүткөндөн кийин биз киного бардык.</i>

Бул төмөнкү немис (платтдойч) диалектиндеги *Präteritum* дун жок болуп бараткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Ошондой эле учур чакта (*Präsens*) алынган сүйлөмдө да **tun** колдонулат, мисалы:

Немис адабий тили (над.т)	Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти	Кыргыз тилинде котормосу
<i>Was meinst du daran?</i>	<i>Wot mainst du tu dot?</i>	Бул жөнүндө кандай ойлойсуң?
<i>Ich schreibe.</i>	<i>Etj tu schriwe.</i>	Мен жазып жатам.

Төмөнкү немис (платтдойч) диалектинин грамматикалык өзгөчөлүгүн анализдөө менен биз анда аны башка диалекттерден, немис адабий тилинен айырмалап турган спецификалык белгилердин болушун көрсөттүк.

КОРУТУНДУ

Корутундуда изилденип жаткан диссертациялык иштин жыйынтыгы чыгарылып, изилденип жаткан тилдин (диалекттин) өзгөчөлүгү тууралуу жалпы жыйынтык берилет.

Изилдөөнүн негизинде төмөнкүлөр аныкталды:

1. Немис тилинин тарыхынын жана теориясынын негизинде немис

тилинде эң чоң эки диалект (жогорку жана төмөнкү) бар экендиги жана алар өз ара дагы диалекттерге бөлүнөөрү тууралуу жалпы маалымат берилди;

2. Кыргызстандык немистердин тили кайсы диалектке кирээри диалекттерди өз ара жана немис адабий тили менен салыштыруу ыкмасы менен изилденип, далилденип, алардын тили төмөнкү немис (платтдойч) диалекти экендиги аныкталды. Төмөнкү немис (платтдойч) диалекти жогорку немис диалектинен айырмаланып үнсүздөрдүн экинчи жылышуусуна (VI-VII кк.) катышпай калган, ошол себептен ал башка диалекттерден аябагандай айырмаланат.

3. Кыргызстандык немис азчылыгынын тили болгон – төмөнкү немис (платтдойч) диалектинин жогорку немис диалектинен жана адабий немис тилинен айырмачылыгы каралып, салыштырылып, изилденип, ал диалекттин өзгөчөлүгүнө мүнөздөмө берилди;

4. Немис азчылыгынын өкүлдөрүнүн Кыргызстандын аймагына келүү себептеринин, качан келгендеги тарыхын карап изилдөө менен бирге алардын диалекттеринин кыргыз жеринде пайда болуу тарыхы да каралды; 1882-жылы Кыргыздын жерине, Талас өрөөнүндөгү Талас суусунун куймасындагы Күмүштак менен Урмаралды жердеп немис колонисттери жайланышкан, ошол убакта алар өз диалекттеринде сүйлөп келишкен жана таза сүйлөшүшкөн;

5. Кыргыз, немис жана орус тилдеринин өз ара карым-катышына изилдөө жүргүзүлүп, алардын ортосунда чоң интерференциялык таасир берүү бар экендиги аныкталды. Немис колонисттеринин тилдеринде немис-кыргыз-орус тилдеринин аралашуусунун пайда болушу, бул тилдик коллективдин аралдык жайгашуусуна шартталган жана кыргыз же орус тилинин күчтүү интерференциясынын таасирине байланышкан;

6. Кыргызстанда басымдуу, көбүрөөк кездешкен платтдойч диалекти немис адабий тилинен да, немис тилинин башка диалекттеринен да айырмаланып турган өзгөчө диалект экендиги изилденип анализденди. Төмөнкү немис (платтдойч) диалектин немис адабий тили менен салыштыра келсек, орчундуу фонетикалык, грамматикалык айырмалар байкалат.

7. Кыргыз, немис жана орус элдеринин тилдик контакттык байланышын изилденип, алардын фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өз ара таасир этүүсү анализденди. **Фонетика** деңгээлинде интерференция үндүүлөргө караганда, үнсүздөрдө көп кездешет. Ошол эле учурда, кыргыз жана орус сөздөрү немис тилинин сүйлөө ченемдери менен жана тескерисинче алынат. **Морфологиялык** интерференция жалпы жөндөмөлүк форманын болушунан, редукцияланган “е” сөздүн акырында түшүп калышынан, туура эмес этиштин формаларын колдонулушунан, артиклдин жоктугунан, байланыштыруучу-этиштин түшүп калышынан жана ээнин ат атоочко айлануусунан, немис жана

орус тилдеринен род категориясынын кыргыз тилине көчүрүлүшүнөн, сүйлөө кебинде немис жана орус тилдеринин таасири астында жөндөмөлөрдү (барыш, чыгыш, жатыш) туура эмес колдонулушунан, сүйлөмдү туура эмес түзүүсүнөн, сан атоочторду кыргыз кебинде туура эмес берүүсүнөн (жылды жана жашты айтканда) байкалат. **Лексикалык** интерференцияны немис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн кыргыз же орус сөздөрүнүн бөлүгү (компоненти) катары колдонулуусунан, этникалык немистердин кыргызча кебинде орусча же немис сөздөрүнүн (вкрапление) кошулуп айтылышынан, немистердин кыргыз речинде орусча же немисче фразалардын болушунан байкаса болот. **Синтаксистик** деңгээлдеги интерференция орус тилине мүнөздүү болуп, немис тилинин ченемине жат келген немис сүйлөмүндөгү сөздөрдүн эркин колдонуусунда байкалат. Бул көрүнүш орус тилине мүнөздүү жана нормативдик немис тили үчүн жат көрүнүш болуп эсептелет.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Мусабаева Р.Ш. Проблема культуры немецких переселенцев [Текст] / Р.Ш.Мусабаева //Сборник научных трудов ИМЯ. №1 – Б.: И.Арабаев ат.КМПУ, 1999. – 116-121-бб. ISBN9967-506-13-х

2. Мусабаева Р.Ш. Язык- это условие культуры [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Сборник научных трудов КГПУ им. И. Арабаева. №3 – Б.: И.Арабаев ат.КМПУ, 2000 . – 163-165-бб. ISBN9967-506-26-1

3. Мусабаева Р.Ш. Die besondere Kennzeichnungen der deutschen Buchstaben [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Вестник. Гуманитарные науки. КГУ им. И. Арабаева. №10. – Б.: КМУ, 2007 . – 127-130-бб. ISBN 1654-5611

4. Мусабаева Р.Ш. Die Sprache der Kyrgyzstansdeutschen [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Вестник. КНУ им. Баласагына. №5 – Б.: КУУ, 2013. – 277-279-бб. ISBN 9967-2153XS

5. Мусабаева Р.Ш. Литературный язык и диалект [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филологиялык илимдер. №15 – Б.: 2015. – 104-106-бб. ISBN1654-5651

6. Мусабаева Р.Ш. Территориальные и социальные диалекты [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филологиялык илимдер. №16 – Б.: 2015. – 48-49-бб. ISBN 1654-5611

7. Мусабаева Р.Ш. Факторы, способствовавшие сохранению языка немцев Кыргызстана [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Сборник научных трудов Санкт-Петербургского государственного экономического университета. №11 – С-П.: 2016. – 170-178 -бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28042351>

8. Мусабаева Р.Ш. Язык немцев в Кыргызстане как “языковые острова Кыргызстана [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Сборник научных трудов Санкт-Петербургского государственного экономического университета. №11 – С-П.: 2016. – 476-484-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28042507>

9. Мусабаева Р.Ш. Островное двуязычие, его социокультурные рамки и понятие интерференции в языке [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Сборник статей к 65 летнему юбилею профессора З.К.Дербишевой. №12 – С-П.: 2017. – 211-217-бб. E-mail: kalem14@mail.ru; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29661309>

10. Мусабаева Р.Ш. К истории немцев Кыргызстана [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Сборник статей к 65 летнему юбилею профессора З.К.Дербишевой. №12 – С-П.: 2017. – 280-284-бб. E-mail: kalem14@mail.ru; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29661309>

11. Мусабаева Р.Ш. Влияние литературного немецкого языка на диалекты немецких поселенцев [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филологиялык илимдер. №20 – Б.: 2018. – 111-115-бб. ISSN 1694 – р 7851; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47307046>

12. Мусабаева Р.Ш. Төмөнкү немис диалекттеринин абалы жана алардын коомдогу милдети [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №3 – Б.:Кыргызстан, 2019. – 259-264-бб. <https://www.science-journal.kg>; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38936631>

13. Мусабаева Р.Ш. Фонетическая особенность нижненемецкого (платтдойч) диалекта немцев Кыргызстана [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Бюллетень науки и практики №9. – Россия, Нижневартоск, 2020. – 440-44 бб. www.bulletennauki.com/about; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44028853>

14. Мусабаева Р.Ш. Интерференция в немецкой речи немцев Кыргызстана [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // Бюллетень науки и практики №9 - Россия, Нижневартоск, 2020. – 424-428-бб. <https://www.bulletennauki.com/about>; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44028850>;

15. Мусабаева Р.Ш. Лингвистическая интерференция и ее виды на примере русского и немецкого языков [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. №2 – Б.: КГУ, 2022. – 43-46-бб. ISSN 1694-8505

16. Мусабаева Р.Ш. Процесс заимствования как разновидность языкового контакта [Текст] / Р.Ш.Мусабаева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. №2 – Б.: КГУ, 2022. – 55-62-бб. ISSN 1694-8505

Мусабаева Разия Шаршенонанын

”Кыргызстанда жашаган немистердин тилинин өзгөчөлүгү (интерференция маселеси)” аттуу 10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: немис адабий тили, төмөнкү немис диалекти, платтдойч диалекти, жогорку немис диалекти, кыргыз тили, орус тили, коддун которулушу, сөз кабыл алуу, интерференция маселеси, фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөр, экинчи тыбыштардын жылышы, үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн өзгөчөлүгү.

Изилдөөнүн объектиси болуп өзүнүн тарыхый-этникалык Мекенинен ажыратылып алыс болгон немис этносунун тили саналат.

Изилдөөнүн максаты - Кыргызстандык немистердин тилин изилдеп, анын өзгөчөлүгүн табуу.

Изилдөөнүн методдору: тилдик материалды чогултууда талаа усулу; табигый баарлашууда, мобилдик телефонго жазылган речти угуп анализдөө усулу; информанттарды социалингвистикалык анкетирлөө жана интервью алуу усулу; изилденип жаткан тилдик материалды социалдык-дифференциялдуу анализдөө усулу; материалдарды сыпаттап баяндоо жана салыштыруу; сүрөттөө, салыштыруу жана жөнөкөй анализдөө методдору колдонулду.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: 1) Кыргызстандык немистердин тили биринчи жолу “тил аралы” катары каралып чыгып, изилденди, 2) анын кайсы диалектке кирээри аныкталып, андагы тилдик көрүнүштөр такталып, анализденди; 3) Кыргызстандык немистердин тилинин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүгүнө анализ жүргүзүлдү; 4) Кыргызстанда жашаган немистердин речтик жүрүм-туруму деталдуу изилденип, немис, кыргыз жана орус тилдеринин өз ара карым-катышынын негизинде пайда болгон бул жүрүм-турумдун өзгөчөлүгү, коддун которулушу, сөз кабыл алуу жана интерференция көрүнүштөрү каралып далилденди.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн материалдарын лингвистиканын ар кайсы тармагында колдонсо болот: спецкурстарда, фонетика, лексикология, стилистика, грамматика, тилдин тарыхы боюнча лекциялык жана семинар сабактарында, немис тилинин теориясында, немис диалектологиясында, билингвизм маселелерин кароодо, социалингвистикада, окуу процессинде, маданият аралык коммуникация тармагында илимий булак катары колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мусабаевой Разии Шаршеновны на тему «**Особенность языка немцев, проживающих в Кыргызстане (проблема интреференции)**» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка.

Ключевые слова: немецкий литературный язык, нижний немецкий диалект, диалект платтдойч, верхний немецкий диалект, кыргызский язык, русский язык, перевод кода, восприятие слов, проблемы интерференции, фонетические, лексические и грамматические особенности, смещение вторичных звуков, особенности гласных и согласных звуков.

Объектом исследования является язык немецкого этноса, далекого от своей историко-этнической родины

Цель исследования – изучить язык немцев Кыргызстана и выявить его особенности.

Методы исследования: полевой метод сбора языкового материала; прослушивание и анализ речи, записанной в естественном общении на мобильный телефон; методы социолингвистических опросов и интервью информантов; метод социодифференциального анализа изучаемого языкового материала; описание и сравнение материалов; были использованы методы описания, сравнения и простого анализа.

Основные результаты исследования: 1) впервые был рассмотрен и изучен язык немцев Кыргызстана как «языковой остров», 2) выявлены его диалекты, уточнены и проанализированы языковые особенности; 3) проанализированы фонетические, лексические и грамматические особенности немецкого языка в Кыргызстане; 4) детально изучено речевое поведение немцев, проживающих в Кыргызстане и подтверждены особенности этого поведения, возникшие на основе взаимодействия немецкого, кыргызского и русского языков, кодового перехода, восприятия речи и интерференции.

Сфера применения: материалы исследования могут быть использованы в различных областях языкознания: спецкурсы, фонетика, лексикология, стилистика, грамматика, лекции и семинары по истории языка, теории немецкого языка, немецкой диалектологии, социолингвистика, в учебном процессе при обучении немецкому языку, а также может использоваться в качестве научного источника в области международного общения.

ABSTRAKT

To the dissertation thesis by Musabaeva Razia Sharshenovna for obtaining the academic degree of Candidate of Philological Sciences 10.02.19-language theorie titled “Pekuliarities of the German language in Kyrgyzstan (interferenz problem)”

Keywords: German literary language, lower German dialect, upper German dialect, Plattoid dialect, Kyrgyz language, Russian language, code translation, word perception, interference problem, phonetic, lexical and grammatical features, movement of second sounds, features of vowels and consonants.

The **object** of study is the language of the German ethnos, which is far from its historical and athnic homeland.

The **purpose** of the study is to study the language of Germans in Kyrgyzstan and find its features.

Research **methods:** field method in the collection of linguistic material; natural communication, listening and analysis of speech recorder on a mobile phone; methods of sociolinguistic questionnaires and interviews of informants; method of socio-differential analysis of the studied language material; description and comparison of materials; methods of description, comparison and simple analysis were used.

The **results** of the study: For the first time, the language of the Germans in Kyrgyzstan was considered and studied as an “island of languages”, its dialects were identified, and its linguistic features were clarified and analyzed phonetic, lexical and grammatical features of the German language in detail and n Kyrgyzstan were analyzed; speech behavior of Germans living in Kyrgyzstan was studied in detail and the peculiarities of this behavior, which arose on the basis of the interaction of German, Kyrgyz and Russian languages, the translation of the code, speech perception and interference were confirmed.

Scope of application: research materials can be used in various fields of linguistics: special courses, phonetics, lexicology, stylistics, grammar, lectures and seminars on language history, German language history, German language theory, German dialectology, bilingualism, sociolinguistics, learning process can be used as a scientific source in the field of international communication.

Формат 60x84 1/16. Офсеттүү басып чыгуу
Офсеттик кагаз. Көлөмү 1,5 п. л.
Тираж 100 экз.

Ж. И. «Сарыбаев Т. Т.»
Типографиясында басылып чыкты
720040, Бишкек ш., Манас проспектиси, 101.
+996 708 05 83 68